

Het sociale beleid in de Europese Gemeenschap na het Verdrag van Amsterdam

Inge van Berkel, Gerrit Faber, Joop Schippers
en Jacques Siegers*

De ontwikkeling van een Europees sociaal beleid is een geleidelijk proces dat zeer waarschijnlijk niet zal leiden tot uniform gemeenschapsbeleid. Op grond van het subsidiariteitsbeginsel blijven veel bevoegdheden bij de lidstaten. De auteurs beschrijven de redenen om op EG niveau tot onderlinge afstemming te komen. Van de redactie.

Toename van de welvaart is al gedurende veertig jaar het voornaamste doel van het integratieproces in de EG¹. Om dat te bereiken worden de economische grenzen tussen de lidstaten opgeheven. De onderlinge invoerrechten en andere handelsbelemmeringen aan de grenzen zijn al verdwenen. Bovendien wordt steeds meer beleid van lidstaten dat het vrije verkeer van goederen, diensten, kapitaal en arbeid verstoort, geharmoniseerd of geünificeerd om de overblijvende barrières tussen nationale markten zoveel mogelijk weg te nemen. Het doel van welvaarts-groei wordt nagestreefd door verbetering van de marktwerking in de Interne Markt. Wat betreft de (her)verdeling van welvaart door middel van sociaal beleid heeft de EG echter weinig bevoegd-

---

* Ten tijde van het schrijven van dit artikel waren alle auteurs verbonden aan het Economisch Instituut/CIAV van de Universiteit Utrecht; Van Berkel als onderzoeker, Faber en Schippers als universitair hoofddocent en Siegers als hoogleraar.

¹ De achterliggende politieke doelen van de Europese integratie laten wij hier buiten beschouwing. Het onderwerp van dit artikel is het sociale beleid van de EG. De EG omvat de economische integratie en de verworvenheden op dat gebied (gemeenschappelijke markt, instituties, eigen rechtsstelsel en de eerste fasen van de Economisch en Monetaire Unie). De EG is een van de drie pijlers van de Europese Unie. De andere twee pijlers worden gevormd door een gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid en de samenwerking op het terrein van justitie en binnenlands beleid.

heden. In dit artikel gaan wij in op de ongelijke ontwikkeling van economisch en sociaal beleid in de EG. Daarbij stellen wij de vraag of de EG op het gebied van het sociale beleid moet kunnen optreden en, zo ja, op welke wijze. Voorts wordt ingegaan op hoe deze bevoegdheid zich heeft ontwikkeld. Meer in het bijzonder komt aan bod wat tijdens de Europese Raad van Amsterdam bereikt is en wat de betekenis hiervan is voor de verdere ontwikkeling van het sociale beleid in de EG.

In de eerste paragraaf wordt een antwoord gegeven op de vraag of de EG moet kunnen optreden in het veld van sociaal beleid. Vervolgens komt de ontwikkeling van het sociale beleid op het niveau van de EG aan de orde. In paragraaf twee wordt besproken wat de opeenvolgende Europese Raden na het Verdrag van Maastricht aan de ontwikkeling van het sociale beleid hebben gedaan. Daarna volgt in de derde paragraaf een uiteenzetting over de concrete bevoegdheden en resultaten, het "acquis communautaire" op sociaal gebied, dat vooral ligt in de wetgevingssfeer. Het Verdrag van Amsterdam zal het Gemeenschapsoptreden op sociaal gebied versterken en meer mogelijkheden bieden. Dit is het onderwerp van de vierde paragraaf. Het artikel wordt besloten met een samenvatting van de voornaamste conclusies.

1. De verhouding tussen economisch en sociaal beleid in de EG

Het algemene doel van de integratie in de EG is sinds 1958 de verhoging van de levensstandaard van de burgers van de lidstaten. Dit zou gerealiseerd moeten worden door integratie van markten waardoor de arbeidsverdeling wordt verdiept, de concurrentie toeneemt en de allocatie verbetert. Het geheel van maatregelen gericht op het totstandbrengen van een optimale efficiëntie duiden wij aan met de term economisch beleid. Indien de uitkomsten van de verbeterde marktwerking tot een onjuist geachte verdeling van welvaart leiden, zijn correcties op de marktwerking noodzakelijk. Onder sociaal beleid verstaan wij de overheidsmaatregelen die direct gericht zijn op het verbeteren van de welvaartsposities van (delen van) de beroepsbevolking ten opzichte van de welvaartsposities die als gevolg van de marktwerking tot stand zouden zijn gekomen. In concreto gaat het om zaken als gezondheid en veiligheid van werknemers, sociale zekerheid, fundamentele rechten van werkers e.d. Werkgelegenheid is een onderwerp dat dikwijls ook in dit verband wordt genoemd. Creatie van arbeidsplaatsen door de overheid door bijvoorbeeld subsidiëring valt zo bezien onder sociaal beleid. Maar de oplossing van het werkloosheidsprobleem zal in veel lidstaten toch vooral van het macro-economische beleid en van de aanpassing van de aanbodfactoren moeten komen.

De redenen waarom de EG een sociaal beleid zou moeten voeren kunnen als volgt worden samengevat. Ten eerste is het waarschijnlijk dat de wijzigingen in de productiestructuur als gevolg van de marktintegratie bepaalde regio's en groepen van de beroepsbevolking meer voordeel brengt dan andere en dat zelfs absolute daling van de werkgelegenheid en het reëel inkomen per hoofd zal voorkomen. Dit zou op den duur tot onaanvaardbare ongelijkheid kunnen leiden. Bovendien zou een dergelijke ontwikkeling de publieke steun voor het Europese integratieproces kunnen ondermijnen.

Ten tweede is een Europees sociaal beleid noodzakelijk om de doelstelling van efficiëntie van het economische beleid te bereiken. Lidstaten voeren alle een afzonderlijk nationaal sociaal beleid, waardoor het vrije verkeer van goederen, diensten en arbeid verstoord wordt. Nationale subsidies en afwijkende stelsels van sociale zekerheid dienen op elkaar te worden afgestemd of naar EG-niveau gebracht te worden. Het gaat hier om het kunnen meenemen van rechten die onder sociale-zekerheidsstelsels zijn opgebouwd naar het buitenland, de toepasbaarheid van wetten en regels op werknemers die tijdelijk in het buitenland werken, de erkenning van diploma's etc.

Ten slotte vormt de invoering van de Economische en Monetaire Unie een reden om het Europese sociale beleid te versterken. Verlies van het instrument van wisselkoersaanpassing bij een relatief zeer laag niveau van arbeidsmobiliteit tussen de lidstaten dwingt tot een grotere bevoegdheid op het niveau van de EG om gedifferentieerde (d.w.z. herverdelende) maatregelen te treffen in het geval van asymmetrische schokken.

2. De ontwikkeling van een Europees Sociaal Beleid tot het Verdrag van Amsterdam

Al in de beginperiode van de Europese integratie waren de lidstaten er van overtuigd dat de beoogde "harmonieuze ontwikkeling van de levensstandaard van de arbeidende bevolking" niet alleen zou voortkomen uit de werking van de markt, maar eveneens uit beleidsafstemming tussen lidstaten, regulering en bestuurlijke actie². De middelen die de Commissie ter beschikking stonden om actie te ondernemen buiten het stimuleren van de marktwerking waren echter uiterst zwak: het bevorderen van samenwerking tussen de lidstaten, het maken van studies en het houden van consultaties (art.118). Pas zeer geleidelijk ontwikkelde zich de mogelijkheid om het sociale beleid van de Gemeenschap vorm te geven door middel van wet- en regelgeving, betalingen uit fondsen op

² Art. 2 vermeldde in 1958 als algemene doelstelling van de EG een "harmonieuze" ontwikkeling van economische activiteiten "in de gehele Gemeenschap". Titel VIII van hoofdstuk 3 (art. 117 - 128) bevat de bepalingen over het sociale beleid in de EG.

het niveau van de Gemeenschap en overleg tussen de sociale partners. Daarbij moet bedacht worden dat de EG vooral een regulerende organisatie is, niet een federatie met een grote bestedingscapaciteit. Aanvankelijk lag het zwaartepunt van het sociale beleid in de EG in het wegnemen van belemmeringen in het vrije verkeer van werkers, voortvloeiende uit verschillen tussen nationale regelingen op het gebied van sociale bescherming. In de jaren zestig werd het Europese Sociale Fonds (ESF) in het leven geroepen. Het ESF legt zich voornamelijk toe op de financiering van beroepsopleidingen in de achtergebleven regio's van de EG. De omvang van het ESF is bescheiden - rond de 0,1 procent van het BNP van de EG. Andere punten waar de EG haar stempel op het sociale beleid heeft gezet zijn gelijke behandeling van mannen en vrouwen en de arbeidsomgeving.

Na het van kracht worden van de Europese Akte (1987) kwam een discussie op gang tussen de lidstaten over de sociale dimensie van de Interne Markt. Dit leidde tot het aannemen door de Europese Raad van het Handvest van fundamentele rechten van werknemers in 1989. Dit is een niet-bindende, politieke verklaring. Tijdens de onderhandelingen over het Verdrag van Maastricht trachtten enkele lidstaten te komen tot een Gemeenschappelijk Sociaal Beleid. Vooral het Verenigd Koninkrijk was sterk gekant tegen elke uitbreiding van de bevoegdheden van de EG op sociaal terrein. Het Verdrag van Maastricht maakte besluitvorming bij gekwalificeerde meerderheid mogelijk inzake richtlijnen over de werkomgeving. De Overeenkomst inzake Sociaal Beleid die als bijlage bij dat Verdrag is gevoegd, biedt de mogelijkheid aan de Commissie om richtlijnen voor te stellen inzake minimumarbeidsnormen. Deels kan besluitvorming bij gekwalificeerde meerderheid van stemmen plaatsvinden. Besluiten over ingrepen in delicate zaken als sociale zekerheid en ontslagbescherming vereisen echter unanimiteit. De Overeenkomst werd getekend door alle lidstaten behalve het Verenigd Koninkrijk. Inmiddels heeft ook het Verenigd Koninkrijk bij monde van de regering Blair de Sociale Overeenkomst geaccepteerd, en in Amsterdam werd overeengekomen de Sociale Overeenkomst in de hoofdtekst van het Verdrag van de Europese Unie op te nemen. De genoemde overeenkomst heeft inmiddels geleid tot een intensievere dialoog tussen de sociale partners op het niveau van de EG. Niet alleen is de Commissie verplicht werkgevers en werknemers te raadplegen over de mogelijke richting van Gemeenschappelijke acties, maar ook over de inhoud van het voorgenomen beleid. Als de sociale partners in de EG dat wenselijk vinden, kan de dialoog tussen hen op Gemeenschapsniveau leiden tot contractuele relaties, inclusief overeenkomsten. Deze overeenkomsten kunnen geïmplementeerd worden in overeenstemming met de procedures en praktijken die voor werknemers en werkgevers in de lidstaten gelden. In de eerste helft van de jaren negentig kwam de strijd tegen werkloosheid

bovenaan de Europese agenda te staan. De Commissie begon met het ontwikkelen van een Europese Werkgelegenheidsstrategie. De Europese Raad gaf de Commissie en haar President (Delors) het mandaat om een Witboek over Groei, Concurrentievermogen en Werkgelegenheid voor te bereiden. De actiepunten die uit dit Witboek en het Groenboek over Sociaal beleid naar voren kwamen, werden vastgesteld door de Europese Raad in Brussel (1993). Deze punten gaven terreinen voor actie door de lidstaten aan, maar het werd aan de lidstaten overgelaten of en hoe deze punten zouden moeten worden verwerkt in hun nationale beleid.

Om de nieuwe uitdagingen voor de Europese Unie aan te kunnen, zoals bijvoorbeeld de EMU en de werkgelegenheidsproblematiek, hebben de staats- en regeringsleiders een serie richtlijnen voor korte en middellange termijnmaatregelen in vier prioriteitsvelden vastgesteld tijdens de Europese Raad in Essen (1994). Het verbeteren van de werkgelegenheidssituatie in de lidstaten is hierbij het eerstgenoemde "Economic Issue". Mogelijk is het onder deze noemer geschaard om discussies over de nationale bevoegdheden op het sociale vlak te vermijden. Larsson³ noemde de Europese top in Essen "a historic event when it concerns employment policy". Het was voor het eerst dat de staats- en regeringshoofden het eens werden over een gemeenschappelijke werkgelegenheidsstrategie. Tevens werd een procedure vastgesteld om deze strategie te vertalen naar vijftien nationale meerjarenprogramma's, inclusief een gemeenschappelijke monitoring en follow-up door de Europese Commissie.

Vijf actieterreinen werden aangegeven om de werkgelegenheidssituatie in de lidstaten te verbeteren.

1. Bevorderen van investeringen in beroepsopleidingen.
2. Verhogen van de arbeidsintensiteit van de groei, met name door:
  - flexibilisering van de arbeidsorganisatie;
  - loonpolitiek die creatie van banen bevordert; momenteel door gematigde loonkostenontwikkeling;
  - bevordering van initiatieven, met name op regionaal en lokaal niveau, van creatie van banen die inspelen op nieuwe behoeften.
3. Verkleinen van de wig (in samenwerking met de sociale partners).
4. Verhogen van de effectiviteit van arbeidsmarktbeleid, o.a. door verschuiving van passieve naar actieve arbeidsmarktmaatregelen.
5. Verbeteren van maatregelen voor groepen die bijzonder hard getroffen zijn door werkloosheid:

³ Directeur-Generaal van DG V, het Directoraat-Generaal voor Werkgelegenheid, industriële betrekkingen en sociale zaken van de Europese Commissie, openingspeech van het Nederlandse "Post-Essen Follow-up Seminar", dat december 1995 in Den Haag plaatsvond.

- jongeren, m.n. schoolverlaters met weinig kwalificaties;
- langdurig werklozen;
- vrouwen en oudere werknemers.

De maatregelen die uit de genoemde actieterreinen voortvloeien zouden consistent moeten zijn met de bredere context van coherent macro-economisch en structureel beleid en specifiek arbeidsmarktbeleid. Toch wordt aangegeven dat economisch herstel niet toereikend is om problemen van werkloosheid in Europa op te lossen. Volgens de Europese Raad moet in het zoeken naar structurele oplossingen een belangrijke rol gespeeld worden door de dialoog tussen de sociale partners en politici. (Commission des Communautés Européennes, 1994)

De Europese Raad in Madrid (1995) stelde volgens de conclusies van het voorzitterschap: "job creation is the principal social, economic and political objective of the European Union and its Member States and [the Council] declares its firm resolve to continue to make every effort to reduce unemployment". Deze uitspraak over werkgelegenheid als belangrijkste doel voor de Europese Unie is veel sterker dan de formulering in het Verdrag van Maastricht en geeft er bovendien een nieuwe dimensie aan.

De Top van Madrid bevestigde de strategie die in Essen opgesteld was, en keurde het 'Single Report' van de ministers van Financiën, Economische Zaken en Sociale Zaken goed; de Top heeft dezelfde ministers gevraagd om aan het einde van 1996 terug te komen met een rapport over een gemeenschappelijk werkgelegenheidsbeleid.

In de Commissie lijkt er een toegenomen belangstelling te zijn voor werkgelegenheidssystemen als een geheel: de wisselwerking tussen belastingen, welvaartsstaat, training en opleiding, regelingen en overig beleid. Hoewel de lidstaten verantwoordelijk zijn voor de strijd tegen werkloosheid en voor het scheppen van banen, hebben de instituties van de Europese Gemeenschap de verantwoordelijkheid om:

- een gemeenschappelijke strategie te ontwikkelen,
- overeenstemming te bereiken over doelstellingen en prioriteiten van beleid,
- de lidstaten met de Structuurfondsen te ondersteunen bij de implementatie van de strategie, en
- voor een gekwalificeerde follow-up te zorgen. (Larsson, 1995)

Aan de vooravond van de Intergouvernementele Conferentie (IGC) wees de President van de Europese Commissie (Santer) tijdens de Europese Raad in Turijn in 1996 op het belang van het bijeenbrengen van economische en sociale doelstellingen, waaraan hij toevoegde dat: "the social dimension is not a cost or a burden, but rather a source of dynamism which will enable us to

take on the challenges of the future, including that of international competition". (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 1996, p. 9) De doelstelling van de IGC over de herziening van het Verdrag van Maastricht, die begon op de Europese Top in Turiijn, was om de institutionele hervorming van Europa te bespreken. Werkgelegenheid bleek begin 1996 een zo belangrijk discussiepunt te zijn geworden, dat besloten werd dat bevordering van werkgelegenheid één van de belangrijkste thema's op de politieke agenda van de Europese Raad zou moeten zijn.

De Overeenkomst inzake Sociaal Beleid die als Annex was opgenomen bij het Verdrag van Maastricht voorziet in versterkte structuren voor de sociale dialoog. De Commissie is verplicht werkgevers en werknemers te raadplegen over de richting en de inhoud van het voorgenomen beleid. Als de sociale partners in de EG dat wenselijk vinden, kan de dialoog tussen hen op Gemeenschapsniveau leiden tot contractuele relaties, inclusief overeenkomsten. In artikel 4 van de Overeenkomst is dit nader gedefinieerd voor de ondertekenende landen. Deze overeenkomsten kunnen geïmplementeerd worden in overeenstemming met de procedures en praktijken die voor werknemers en werkgevers in de lidstaten gelden. Als het gaat om zaken die genoemd worden in art. 2 van de Overeenkomst kunnen de maatregelen, op een gezamenlijk verzoek van de ondertekenende partijen, geïmplementeerd worden door een Raadsbesluit volgend op een voorstel van de Commissie. De Raad besluit bij gekwalificeerde meerderheid, behalve daar waar de betreffende overeenkomst betrekking heeft op een van de gevoelige onderwerpen van sociaal beleid waar art. 2(3) voor geldt. Met name de optie van implementatie door contracten tussen werkgevers en werknemers op Europees Gemeenschapsniveau illustreert de manier waarop de Gemeenschap van plan is om de ontwikkeling van sociaal beleid te bevorderen: "door afstemming, onderhandeling en consensus". (Commission of the EC, 1993, p. 12) Voorzichtigheid met betrekking tot de invloed die het sociaal beleid van de EG zou kunnen hebben, blijkt uit de verklaring die betrekking heeft op art. 4.2 van de Overeenkomst: "this arrangement implies no obligation on the Member States to apply the agreements directly or to work out rules for their transposition, nor any obligation to amend national legislation in force to facilitate their implementation".

Werkgeversorganisatie UNICE (Union des Industries de la Communauté Européenne) en werknemersorganisatie EVV (Europees Verbond van Vakverenigingen) verwelkomden de nieuwe rol van de sociale partners. EVV formuleerde wijselijk dat "de sociale dialoog tot nu nog in de leerfase verkeerde en nu ontwikkeld en versterkt moet worden in het kader van het Verdrag van Maastricht". (European Social Dialogue, 1995) De Deense, Duitse en Zweedse Ministeries van Arbeid en de Oostenrijkse regering gaven aan dat de

sociale partners op nationaal niveau meer invloed zouden moeten hebben op de implementatie van instrumenten van de Gemeenschap. (Commission of the EC 1993, p. 85)

Europese werkgeversorganisaties gaven in het commentaar op het Groenboek Sociaal Beleid aan bezorgd te zijn over de veelheid aan in ontwikkeling zijnde initiatieven vanuit de Commissie met betrekking tot participatie, informatie en consultatie van werknemers. Een van deze initiatieven van de Commissie werd in 1994 door de Raad geaccepteerd: de Richtlijn met betrekking tot de Europese Ondernemingsraden. (Commission of the EC 1995, p. 7)

Ondanks de uiteenlopende meningen over sommige van de hierboven genoemde zaken, hebben de Europese sociale partners verschillende gemeenschappelijke documenten geproduceerd in de Europese Sociale Dialoog. In hun eerste jaarlijkse terugblik op Essen verzochten zij bijvoorbeeld de staats- en regeringshoofden drie dingen te doen:

- verzekeren van coherentie tussen arbeidsmarktbeleid, macro-economische politiek en beleid gericht op het verbeteren van de concurrentiekracht: een goede mix van macro-economisch en concurrentiekrachtversterkend beleid wordt gezien als noodzakelijk, met name voor het behouden van een hoog investeringsniveau;
- rekening houden met de nationale ervaringen in de follow-up van de vijf Essen-Actiepunten: sociale partners in de lidstaten zijn het eens met deze actiepunten en spelen een belangrijke rol of - in het geval van arbeidsmarktbeleid - zijn bereid om hun rol te spelen;
- autoriseren van een eerste terugblik op de Essen-procedures om effectieve implementatie te verzekeren, vooruitgang te meten en om na te gaan of verdere acties nodig zijn.

De sociale partners stellen dat het bijzonder belangrijk is om te verzekeren dat de Economische en Monetaire Unie samengaat met een actieve werkgelegenheidsstrategie: de economische richtlijnen en het werkgelegenheidsproces uit Essen zouden als een geheel moeten worden gezien. (European Social Dialogue, 1995, p. 3)

Het toewijzen aan de sociale partners van verantwoordelijkheden om aan bepaalde normen te voldoen en hierop controle uit te oefenen, kan in veel gevallen overheidsingrijpen vrijwel overbodig te maken (bijvoorbeeld in het geval van de convenanten over milieuzaken die beter werken dan punitieve overheidswetgeving). (Hessel e.a., 1995, p. 361) De Europese Sociale Dialoog heeft al geleid tot een aantal sectorale overeenkomsten, voornamelijk gerelateerd aan veiligheid en gezondheid op het werk. (Voor een overzicht, vgl Commission of the EC, 1995) In december 1995 werd de eerste raamwerkovereenkomst (over ouderschapsverlof) door de Sociale Dialoog opgesteld.

Ondanks de toename van (mogelijkheden voor) het uitoefenen van invloed

door de sociale partners moet bedacht worden dat in het arbeidsvoorwaarden-overleg een verschuiving valt waar te nemen naar het ondernemingsniveau, waardoor het de vraag is hoe ver de invloed van centrale onderhandelingen op Europees niveau zal strekken.

Geconcludeerd kan worden dat het debat over de uitbouw van het sociale beleid op het niveau van de EG tot een aantal doelstellingen, overeenkomsten en actieplannen heeft geleid en dat de dialoog tussen de sociale partners is geïntensiveerd. Tegelijkertijd moet worden vastgesteld dat concrete resultaten tot aan de Europese Raad van Amsterdam in juni 1997 bescheiden zijn geweest. Wel is de basis gelegd om op termijn te komen tot een sterker gemeenschappelijk beleid op dit terrein. De bevoegdheden voor sociaal beleid liggen echter in hoofdzaak bij de lidstaten. De grotere aandacht voor het werkgelegenheidsvraagstuk heeft hierin geen verandering gebracht. De oplossing van dit vraagstuk gaat immers de mogelijkheden van het sociale beleid verre te boven. Het "acquis communautaire", de harde bevoegdheid van de EG op sociaal gebied, ligt op enkele beperkte onderwerpen van regulering.

3. Het "acquis communautaire" op sociaal gebied

Wetgeving is één van de middelen die de Europese Commissie ter beschikking staan om sociaal beleid op Europees Gemeenschapsniveau vorm te geven. Wetgeving kan hierbij op zich staan of complementair zijn aan andere instrumenten zoals financiële ondersteuning en overeenkomsten tussen de sociale partners. Wet- en regelgeving hebben gezorgd voor een goede basis voor de garantie van sociale rechten. De wetgeving in de sociale sfeer kan verdeeld worden in drie hoofdcategoryën: vergemakkelijken van een vrij verkeer van werknemers, gelijke betaling voor gelijk werk van mannen en vrouwen en arbeidsomstandigheden, voornamelijk de veiligheid en gezondheid betreffende. De eerste reguleringsmaatregelen die ooit in het sociale vlak werden doorgevoerd, betroffen het vrije verkeer van werknemers en de coördinatie van sociale-zekerheidssystemen voor migrerende werknemers uit lidstaten van de EG. Werknemers zijn vrij om arbeid (behalve werk in overheidsdienst) in een van de lidstaten te accepteren en om daar onder zekere voorwaarden te blijven na er gewerkt te hebben. Discriminatie op basis van nationaliteit tussen werknemers van de lidstaten met betrekking tot werkgelegenheid, beloning en andere voorwaarden op het gebied van werk en werkgelegenheid moet dientengevolge afgeschaft worden (art. 48). Onlangs leidde dit verbod nog tot commotie in de wereld van het betaalde voetbal: het Bosman-arrest is een voorbeeld van de uitwerking van het discriminatieverbod.

Het tweede gebied van Gemeenschapswetgeving op sociaal gebied is de gelijke behandeling van mannen en vrouwen. Artikel 119⁴ heeft in de praktijk als basis gediend voor een uitgebreid beleid inzake de rechten van vrouwen en de bevordering van gelijke rechten voor vrouwen. In overeenstemming met Gemeenschapswetgeving, moeten rechters in de lidstaten nationale wetgeving interpreteren in de geest van de Gemeenschapswetgeving. Het Barber-arrest van mei 1990 bevestigde bijvoorbeeld de classificatie van pensioenen en aanvullende pensioenen als betaling in de zin van dit art. 119, waarmee aangegeven werd dat, ook in de sfeer van de pensioenen, recht bestaat op gelijke behandeling. Pensioenfondsen, verzekeraars en werknemers in de lidstaten gaven aan dat terugwerkende kracht van dit arrest tot onacceptabele financiële consequenties zou leiden. Dit gold met name voor Nederland en het Verenigd Koninkrijk. De Nederlandse regering formuleerde een voorstel voor een protocol dat de terugwerkende kracht zou voorkomen. Op de Top van Maastricht werd dit protocol geaccepteerd als een annex bij het Verdrag: uitkeringen op grond van werknemersverzekeringen zullen niet als loon worden beschouwd voor zover zij betrekking hebben op het arbeidsverleden vòòr 17 mei 1990. De FNV startte daarop met succes een procedure voor een van haar leden. De uitspraak in de zaak Vroege, waarin het Europese Hof aangaf dat uitsluiting van vrouwen uit pensioenregelingen op basis van toetredingsregels vanaf 1976 strijdig is met artikel 119, lijkt het protocol te overstijgen. (Kraamwinkel, 1995, p. 180)

Het derde terrein betreft de bescherming van werknemers met betrekking tot veiligheid en gezondheid op het werk. Pas bij de verdragwijziging door de Europese Akte (1987) ontstond de mogelijkheid voor de Commissie om Richtlijnen in de Raad van Ministers te brengen teneinde verbeteringen tot stand te brengen in de veiligheid en gezondheidsaspecten van de werkomgeving (art. 118a). Er zijn verscheidene Richtlijnen van de Raad, bijvoorbeeld om de toenadering van de wetten van de lidstaten te verzekeren, of op het gebied van minimum veiligheids- en gezondheidsvereisten voor de lidstaten. (Commission of the EC 1993, p. 89-90) De Nederlandse regering noemt deze EG-verplichtingen in Sociale Nota 1997 "soms hinderend voor deregulering op nationaal niveau". (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1996, p. 91)

De grenzen van het EG-beleid op sociaal terrein zijn niet altijd helder, zoals blijkt uit arrest van het Europese Hof met betrekking tot de organisatie van de arbeidstijd. Op grond van de uitzonderingspositie die het Verenigd Koninkrijk innam ten aanzien van de Sociale Overeenkomst zou aangenomen kunnen worden dat het niet mee hoefde te doen aan het sociale beleid van de EG.

---

⁴ Lidstaten zullen toepassing van het principe dat mannen en vrouwen gelijke betaling moeten ontvangen voor gelijk werk verzekeren en handhaven.

Ondanks de bezwaren die het Verenigd Koninkrijk hier tegen aanvoerde, vloeit de richtlijn volgens het Europese Hof voort uit art. 118a (waarover bij meerderheid van stemmen beslist kan worden) en is die dus van toepassing voor alle lidstaten⁵.

Het commentaar van lidstaten en sociale partners op het Groenboek Sociaal Beleid (Commission of the EC, 1993) toonde uiteenlopende meningen over de gewenste invloed van wetgeving. Vertegenwoordigers van vakbonden, vrouwenorganisaties, maar ook het Franse Ministerie van Arbeid, Werkgelegenheid en Beroepsopleidingen en de Italiaanse Regering benadrukken dat het nieuwe raamwerk voor wetgeving benut zou moeten worden om een "Sociaal Europa" vorm te geven, waar rechten beschermd worden en sociale dumping tegengegaan wordt. Het Nederlandse Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en het Duitse Ministerie van Arbeid geven aan dat voorstellen voor wetgeving rekening zouden moeten houden met de verschillen in economische sterkte tussen de lidstaten, bijvoorbeeld door wetgeving te baseren op minimumnormen. Waar grote verschillen bestaan, zijn aanbevelingen volgens hen te prefereren boven bindende regels. Het Duitse Ministerie geeft aan dat er minimumnormen gesteld zouden moeten worden voor de rechten van werknemers, maar die normen zouden niet te gedetailleerd moeten zijn. Dit zou moeten gelden voor gelijke rechten voor part-timers en tijdelijke werknemers, mannen en vrouwen, ontslagbescherming, etc. (Commission of the EC, 1993, p. 84) In zijn advies over het Witboek Europees Sociaal Beleid (Commissie van de EG, 1994) geeft de SER aan dat de wenselijkheid van Europese wetgeving mede afhankelijk moet zijn van de mate waarin 'spontane' convergentie zal optreden als gevolg van de welvaarts-groei door meer marktwerking. Per geval moet gekeken worden of wetgeving het meest aangewezen instrument is om de doelstelling te bereiken, en in welke vorm dat dan moet. Ook moet de mogelijkheid van zelfregulering door de sociale partners overwogen worden. (Sociaal-Economische Raad, 1995, p. 24)

4. Sociaal Beleid in het Verdrag van Amsterdam

De Europese Raad van Amsterdam in juni 1997 vormde de afsluiting van de IGC. De resultaten van "Amsterdam" worden als mager gezien, omdat op institutioneel gebied weinig voortgang is geboekt⁶. Dit neemt niet weg dat op

⁵ Voor een uitgebreide behandeling van dit arrest, zie: Mortelmans en Van Ooik, 1997.

⁶ "Europese leiders sluiten mager Verdrag van Amsterdam", luidde een kop in Europa van Morgen van 19 juni 1997. Het Verdrag is gemeten in bladzijden in elk geval niet mager. De voorlopige Nederlandse versie zoals gepubliceerd op de homepage van het Ministerie van Buitenlandse Zaken telt 68 bladzijden.

het terrein van het sociale beleid enkele belangrijke stappen zijn gezet. In deze paragraaf zullen wij deze stappen omschrijven en kort toelichten.

Tabel 1: Bepalingen inzake sociaal beleid in het Verdrag van de Europese Unie voor de inwerkingtreding van het Verdrag van Amsterdam

Titel III: Vrij verkeer van personen, diensten en kapitaal

Beperkingen op de vrijheid van verkeer van personen en van vestiging van inwoners (met name werknemers) worden afgeschaft, met name waar het gaat om administratieve belemmeringen, kwalificaties, verschillen tussen stelsels van sociale zekerheid en het recht van vestiging (art. 48 - 59).

Titel VIII: Sociale voorzieningen en het Europees Sociaal Fonds

De Commissie moet een intermediaire rol spelen in die zin dat zij "de taak zal hebben om nauwe samenwerking tussen de lidstaten op het sociale vlak te bevorderen" (art. 118), "ernaar zal streven om de dialoog tussen de sociale partners op Europees niveau te bevorderen" (art. 118b). De sterkste verantwoordelijkheden voor de lidstaten worden gevonden in art. 118a en 119. In 118a komen de lidstaten niet alleen overeen om verbeteringen in de werkomgeving te bevorderen met betrekking tot veiligheid en gezondheid van werknemers, maar ook om minimumvereisten voor geleidelijke invoering bij gekwalificeerde meerderheid van stemmen aan te nemen. Artikel 119 stelt duidelijk dat elke lidstaat de toepassing van het principe dat mannen en vrouwen gelijk betaald moeten worden voor gelijk werk moet verzekeren en handhaven.

Titel XIV: Economische en Sociale Cohesie

In Artikel 130a wordt bepaald dat: "om de algemene harmonieuze ontwikkeling te bevorderen, de Commissie acties zal ontwikkelen en doorvoeren, die leiden tot de versterking van economische en sociale cohesie. In het bijzonder zal de Commissie er naar streven de verschillen tussen de ontwikkelingsniveaus van de verschillende regio's te verminderen, evenals de onderontwikkeling van de minst kansrijke gebieden, inclusief rurale gebieden te verminderen". Artikel 130b geeft daarbij aan dat "lidstaten hun economisch beleid zo zullen voeren en coördineren dat ook de doelen die in Artikel 130a uiteengezet zijn, bereikt zullen worden."

Werkgelegenheid. Aan de doelstellingen van de Europese Unie is toegevoegd dat zij streeft naar een hoog werkgelegenheidsniveau. De lijst van activiteiten die de EG moet ondernemen om de doelstellingen te realiseren is uitgebreid met "het bevorderen van de coördinatie van het werkgelegenheidsbeleid van de lidstaten" (nieuw punt in art. 3). Dit wordt verder uitgewerkt in een apart hoofdstuk over werkgelegenheid. Daarin beloven de lidstaten dat zij (en de EG) zullen streven naar een gecoördineerde werkgelegenheidsstrategie in het bijzonder gericht op bevordering van scholing, opleiding en flexibiliteit van werknemers. De Europese Raad zal elk jaar conclusies aannemen over de werkgelegenheidssituatie terwijl de Raad van Ministers jaarlijks richtsnoeren over het werkgelegenheidsbeleid zal opstellen "waarmee de lidstaten in hun werkgelegenheidsbeleid rekening houden". Deze moeten sporen met de

richtsnoeren voor het algemene economische beleid. Indien blijkt dat een lidstaat het richtsnoer inzake werkgelegenheidsbeleid niet navolgt kan een aanwijzing door de Raad volgen. Bovendien kan de Raad stimuleringsmaatregelen nemen die de samenwerking tussen de lidstaten bevorderen (uitwisseling van informatie, het doen van studies etc.).

Bij het hoofdstuk over werkgelegenheid willen wij enkele kanttekeningen plaatsen. Ten eerste sluit het aan bij de overeenstemming die de Europese Raad van Essen al in 1994 bereikte en bij het Single Report⁷ van de ECO/FIN Raad en de Sociale Raad⁸. Dit rapport bepleit de integratie van alle jongeren, preventie van langdurige werkloosheid en het stroomlijnen van gelijke mogelijkheden in het werkgelegenheidsbeleid. Door opname in het Verdrag komt zowel het streven naar een gecoördineerde strategie als de toezichtsprocedure (de 'monitoring') versterkt naar voren. De jaarlijkse richtsnoeren moeten in de Raad besproken worden en de lidstaten moeten rapporteren en de Raad moet zich uitspreken over vorderingen van de lidstaten en kan hen zelfs aanwijzingen geven. Enerzijds zou men kunnen zeggen dat het Verdrag van Amsterdam weinig nieuws brengt; anderzijds vormt het verder gaan op een reeds ingeslagen weg de beste mogelijkheid om resultaten te boeken.

Ten tweede willen wij wijzen op het streven naar een coherent beleid. Het besef dat werkgelegenheid slechts ten dele afhankelijk is van specifiek werkgelegenheidsbeleid, maar ook samenhangt met macro-economisch, monetair en structuurbeleid, klinkt in het hoofdstuk duidelijk door. Niet alleen is bepaald dat de richtsnoeren die de Raad uitgeeft voor het werkgelegenheidsbeleid van de lidstaten moeten sporen met de algemene richtsnoeren voor het economisch beleid; ook is er een algemeen coherentie-artikel opgenomen: "Bij het bepalen en uitvoeren van beleid en activiteiten van de Gemeenschap wordt rekening gehouden met de doelstellingen van een hoog werkgelegenheidsniveau" (art. 3 van het werkgelegenheidshoofdstuk van het Verdrag van Amsterdam). "The key to this employment strategy is the development of an integrated approach, whereby all the relevant policies - macro-economic and structural policies - have to contribute, and have to support each other in the fight against unemployment", aldus Larsson. (Larsson, 1996) Dergelijke coherentiebepalingen waren al te vinden in het Verdrag van de Europese Unie met betrekking tot milieubeleid, ontwikkelingsbeleid en cohesiebeleid.

- Ontwikkelingssamenwerking vormt een van de activiteiten die de EG onderneemt om haar doelstellingen te bereiken. Artikel 130u preciseert de doelstelling van ontwikkelingssamenwerking, namelijk de bevordering van duurzame economische en sociale ontwikkeling van ontwikkelingslanden,

⁷ Goedgekeurd door de Europese Top in Madrid, 1995.

⁸ De ECO/FIN Raad is de Raad van Ministers van de EG in de samenstelling van ministers van economische zaken en financiën; de Sociale Raad bestaat uit de ministers van sociale zaken.

een geleidelijke integratie van ontwikkelingslanden in de wereldeconomie en de "campagne tegen de armoede" in ontwikkelingslanden. De relatie tussen ontwikkelingsbeleid en overig Europese Gemeenschapsbeleid wordt gelegd in art. 130v: "De Gemeenschap zal rekening houden met de doelen van art. 130u in dat beleid dat de Gemeenschap implementeert, waarvan aangenomen kan worden dat het invloed zal hebben op ontwikkelingslanden". De Raad kan in overeenstemming met art. 189c handelen om maatregelen in dit veld aan te nemen.

- De coherentiebepaling ten aanzien van milieubescherming is te vinden in art. 130r.2. Hier wordt niet slechts gesteld dat vereisten op het gebied van milieubescherming geïntegreerd moeten worden in de omschrijving en implementatie van ander Gemeenschapsbeleid, maar ook dat Gemeenschapsbeleid moet zijn gebaseerd op het principe dat preventieve actie ondernomen zou moeten worden, dat schade aan het milieu bij voorkeur aan de bron tegengegaan moet worden en dat de vervuiler moet betalen.
- Voor economische en sociale cohesie stelt Hoofdstuk XIV dat lidstaten hun economisch beleid zo moeten vormgeven, en op een dusdanige manier moeten coördineren, dat ze daarmee ook de doelstellingen van art. 130a nastreven. Volgens dit artikel zal de Gemeenschap acties ontwikkelen en uitvoeren die leiden tot economische en sociale cohesie binnen de Gemeenschap, met name om regionale ongelijkheden in de Europese Unie te verminderen.

De praktijk wijst uit dat coherentiebepalingen geen garanties bieden voor milieubescherming of ontwikkeling van arme landen. Dat zal ook voor de werkgelegenheid gelden. Wel kan met een dergelijke bepaling bereikt worden dat afwegingen zichtbaar worden gemaakt en dat maatregelen soms worden bijgesteld om het effect op de werkgelegenheid positiever te maken⁹.

Sociaal Beleid. In Amsterdam is overeengekomen dat De Overeenkomst inzake Sociaal Beleid wordt opgenomen in de tekst van het Verdrag (art. 117 tot en met 120). Volgens deze artikelen zal de Gemeenschap de activiteiten van de lidstaten op vrijwel alle terreinen van sociaal beleid ondersteunen en aanvullen door het vaststellen van minimumvoorschriften. Het wordt lidstaten uitdrukkelijk toegestaan een hoger niveau van sociale bescherming te handhaven. Er zijn verschillende procedures voor de vaststelling van de minimumnormen. Voor sommige velden geldt dat een gekwalificeerde meerderheid van stemmen volstaat voor het aannemen van richtlijnen. Dit geldt bijvoorbeeld voor verbetering van de arbeidsomstandigheden op het gebied van veiligheid

⁹ Voorstellen om tot meer coherentie van EG-beleid met het beleid van ontwikkelingssamenwerking te komen worden gedaan in: Nationale Adviesraad voor Ontwikkelingssamenwerking 1996, blz. 7 en 8.

en gezondheid van werknemers, informatie en raadpleging van werknemers. Gevoeliger onderwerpen, zoals sociale zekerheid, belangenbehartiging en extra financiële bijdragen voor de promotie van werkgelegenheid en het scheppen van banen, vereisen unanimititeit van de Raad. Tenslotte zijn enkele terreinen uitgesloten van gemeenschappelijke minimumnormen: beloningen, het recht van vereniging, het stakingsrecht en het recht tot uitsluiting (art. 118.6).

Wij willen bij de vernieuwingen van het Gemeenschapsoptreden inzake sociaal beleid het volgende opmerken. Ten eerste is de juridische basis voor het totstandbrengen van minimumnormen op sociaal terrein sterker geworden. Of deze normen nu ook daadwerkelijk geformuleerd en vastgelegd gaan worden is nog onzeker, omdat landen met lage normen waarschijnlijk zullen vrezen voor verslechtering van hun concurrentiepositie. Ten tweede dient te worden bedacht dat er al een pakket minimumnormen is vastgesteld op de Sociale Top van de Verenigde Naties in Kopenhagen. Dit pakket omvat een aantal Conventies van de Internationale Arbeidsorganisatie (IAO) - zie tabel 2.

Tabel 2: IAO-Conventies geselecteerd als minimumarbeidsnormen op de Sociale Top van de Verenigde Naties in Kopenhagen (1995)

Conventie nr. 87:	Betreffende de vrijheid van vereniging en bescherming van het recht op organisatie (1948);
Conventie nr. 98:	Betreffende de toepassing van de principes van het recht op organisatie en collectieve onderhandeling (1949);
Conventie nr. 138:	Betreffende de minimumleeftijd voor werknemers (1973);
Conventie nr. 111:	Betreffende discriminatie met betrekking tot beroep en beroepsuitoefening (1958);
Conventie nr. 29:	Betreffende dwangarbeid (1930);
Conventie nr. 105:	Betreffende afschaffing van dwangarbeid (1957);
Conventie nr. 155:	Betreffende de bescherming van veiligheid en gezondheid op de werkplek (1981)

Bron: De Waart, 1996, p. 257.

Niet alleen zijn deze minimumarbeidsnormen algemeen geaccepteerd, maar ook zijn de desbetreffende Conventies voor een groot deel geratificeerd door de EG-leden en verschillende van de kandidaat-leden. Een deel van de hierboven beschreven minimumnormen zou daarom relatief geruisloos ingevoerd moeten kunnen worden (met name de IAO-conventies). Het wordt veel moeilijker om tot minimumnormen te komen voor enkele onderwerpen waar sommige lidstaten willen uitgaan boven de IAO-conventies of waarvoor geen IAO-conventies bestaan. Het gaat hier vooral om onderwerpen als arbeidsvoorwaarden, ontslagbescherming, de rechten van migranten en de mate van sociale zekerheid. Verschil van opvatting tussen de lidstaten en de

veelal vereiste unanimiteit in de Raad maken een snelle voortgang onwaarschijnlijk¹⁰.

5. Conclusies

Op Europees Gemeenschapsniveau heeft de nadruk altijd gelegen op efficiëntie, dat wil zeggen op een beter functioneren van de interne markt en op een efficiënte allocatie van hulpbronnen. De lidstaten zijn altijd in hoge mate zelf verantwoordelijk gebleven voor een rechtvaardige inkomensverdeling en voor het merendeel van het beleid op het gebied van arbeid en sociale zekerheid. Er is wel sprake van een toenemende invloed van Europese wet- en regelgeving op de bescherming van de rechten van werknemers op enkele terreinen, maar niet op het gehele gebied van sociale bescherming. Er zijn goede redenen aan te voeren om de EG bevoegdheden te geven op het gebied van sociaal beleid: om groepen werknemers te compenseren die worden benadeeld door de marktintegratie en de herstructurering die daarvan het gevolg is; om een vrij verkeer van werknemers, goederen en diensten mogelijk te maken en om asymmetrische schokken in de EMU te kunnen verzachten. Dit betekent niet dat er een volledig gecommunautariseerd sociaal beleid behoeft te worden ingesteld.

De Europese Raden besteden sinds de Top van Maastricht meer aandacht aan de sociale rol van de Europese Gemeenschap, waarbij de zorg met name uitgaat naar de werkgelegenheidssituatie. Deze aandacht is niet alleen te danken aan angst voor sociale onrust, vervreemding van Europese burgers, of andere negatieve effecten van ongelijke verdeling van werk en inkomen. Er is ook erkenning van het feit dat, hoewel er geen sociale vooruitgang kan zijn zonder economische vooruitgang, "conversely, economic wealth cannot be built in a social desert". (European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 1996, p. 9)

De zoektocht naar een goed evenwicht tussen efficiëntie en sociale bescherming op Europees niveau heeft in Maastricht een Sociaal Protocol en een Overeenkomst inzake Sociaal Beleid opgeleverd die echter niet voor het Verenigd Koninkrijk golden. In Amsterdam werden enkele belangrijke stappen gezet ter versterking van het sociale beleid van lidstaten en EG. De genoemde overeenkomst wordt in het Verdrag opgenomen, waardoor voor alle lidstaten geldende, sociale minimumnormen opgesteld kunnen worden. Dit zou tot een uitbreiding van het "acquis communautaire" op sociaal gebied

¹⁰ De uitbreiding van de EU met landen in Centraal- en Oost-Europa zal het nog moeilijker maken tot overeenstemming te komen.

kunnen leiden. Het nieuwe werkgelegenheidshoofdstuk moet een gecoördineerde werkgelegenheidsstrategie opleveren, terwijl de coherentie in Gemeenschapsbeleid ten aanzien van het werkgelegenheidsprobleem dient te verbeteren.

De opbouw van een gemeenschappelijk sociaal beleid is een geleidelijk proces. Het zal waarschijnlijk nimmer de vorm aannemen van een geünificeerd gemeenschapsbeleid, omdat op grond van het subsidiariteitsbeginsel veel bevoegdheden bij de lidstaten kunnen blijven. Wel zijn er goede redenen om op het niveau van de EG tot onderlinge afstemming te komen, bepaalde minimumnormen vast te stellen en op enkele terreinen tot Gemeenschapsvoorschriften te komen. Na invoering van het Verdrag van Amsterdam zijn in elk geval de mogelijkheden gecreëerd om tot meer coördinatie en minimumnormen te komen. In welke mate de lidstaten, de sociale partners en de Europese Commissie van deze mogelijkheden gebruik zullen maken staat nog te bezien. Gegeven het feit dat de bepalingen van het Verdrag van Amsterdam voortbouwen op een geleidelijk gegroeide praktijk is het waarschijnlijk dat het sociale beleid van de EG verder ontwikkeld zal worden in de komende jaren.

Literatuur

- Commissie van de Europese Gemeenschappen (1993), *Groei, Concurrentievermogen, Werkgelegenheid. Naar de 21e eeuw: wegen en uitdagingen. Witboek*, Bulletin van de Europese Gemeenschappen, Supplement 6/93. Bureau voor Officiële Publikaties der Europese Gemeenschappen, Luxemburg
- Commissie van de Europese Gemeenschappen, Directoraat-Generaal Werkgelegenheid, Industriële Betrekkingen en Sociale Zaken (1994), *Europees Sociaal Beleid. Toekomstige acties voor de Unie. Een Witboek*, COM(94)333, Bureau voor Officiële Publikaties der Europese Gemeenschappen, Luxemburg
- Commission des Communautés Européennes, Secretariat General, (1994), Conseil Européen - Essen, 9 & 10 décembre 1994, *Conclusion de la Présidence* (SN 300/94), Commission des Communautés Européennes, Brussel
- Commission of the European Communities, Directorate-General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs (1993), *Green Paper. European Social Policy. Options for the Union. Consultative document*. Communication by Mr. Flynn, 17 November 1993. COM(93)551, Office for Official Publications of the European Communities, Luxemburg

- Commission of the European Communities, Directorate-General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs (1995), *Social dialogue - The situation in the Community in 1995*, in: *Social Europe 2/95*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg
- Delors, J. (1986), *The Single Act and Europe: a moment of truth* (Ninth Jean Monnet Lecture), Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg
- Directie Arbeidsmarkt, Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directoraat Generaal V, Werkgelegenheid, Industriële Betrekkingen en Sociale Zaken van de Europese Commissie, Economisch Instituut/Centrum voor Interdisciplinair Onderzoek van Arbeidsmarkt- en Verdelingsvraagstukken, Universiteit Utrecht, *European System of Documentation on Employment (1995)*, *Post-Essen Follow up: Nationale Dialoog Nederland*, Den Haag, 20 december 1995, Verslag, Economisch Instituut/CIAV, Utrecht
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, European Commission, Directorate-General V, Employment, Industrial Relations and Social Affairs (1996), *Working on European Social Policy: A report on the forum*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg
- European Social Dialogue (1995), *Joint declaration of the Social Partners on Employment*, Brussel
- FNV (1996), *De sociale uitdaging voor Europa. Naar een actief sociaal beleid voor de Europese Unie*, Stichting FNV Pers, Amsterdam
- Hagen, K., in: Z. Ferge en J.E. Kolberg (eds.) (1992), *Social policy in a changing Europe*, Westview Press, Boulder
- Institute of European Affairs (1995), *1996 Intergovernmental Conference. Issues, Options, Implications*, Institute of European Affairs, Dublin
- Hessel, B., J.A. den Hertog, C.E.M. Schutte, F.P.Sprink en J.B. Wezeman (1995), *Sociaal en economisch recht. Grensvlak van markt en overheid*, Wolters-Noordhoff, Groningen
- Kraamwinkel, M. (1995), *Pensioen, emancipatie en gelijke behandeling*, Uitgeverij fed, Amsterdam
- Larsson, A. (1995), *Introductory speech*, Post-Essen Follow-up Seminar, Den Haag december
- Larsson, A. (1996), *Introduction*. Employment Observatory Conference, Vienna, 24 October 1996 (speech)
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1996), *Sociale Nota 1997*, Sdu Uitgeverij, Den Haag
- Mortelmans, K.J.M., & R.H. van Ooijk (1997), *Maximale arbeidstijden in de EG*, ook in het Verenigd Koninkrijk, *Ars Aequi*, maart
- Nationale Adviesraad voor Ontwikkelingssamenwerking (1996), *Advies Het*

- Nederlandse voorzitterschap van de Europese Unie en het ontwikkelingsbeleid*, (Den Haag)
- Phelps, E.S. (1985), *Political Economy*, W.W. Norton & Company, Inc., New York
- Rawls, J. (1988, eerste druk in 1972), *A Theory of Justice*, Oxford University Press, Oxford
- Sociaal-Economische Raad (1991), *Europese Politieke Unie*, Sociaal-Economische Raad, 's-Gravenhage
- Sociaal-Economische Raad (1992), *Convergentie en overleconomie*, Sociaal-Economische Raad, 's-Gravenhage
- Sociaal-Economische Raad (1995) *Witboek Europees Sociaal Beleid*, Sociaal-Economische Raad, 's-Gravenhage
- Treaty on European Union, together with the complete text of the Treaty establishing the European Community, *Official Journal of the European Communities*, Information and Notices 92/C 224, Volume 35, 31 August 1992, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg
- Waart, P. de, in: P. van Dijk en G. Faber (1996), *Challenges to the New World Trade Organization*, Kluwer Law International, The Hague
- Wezel, J. van, en M. Havekes (1995), *Economie en samenleving. Een internationale vergelijking van het arbeidsbestel*, Utrecht, Uitgeverij Lemma BV